International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN:3049-2017
IJMH 2025; 2(5): 159-161
© 2025 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 16-10-2025
Accepted: 27-10-2025
Publish : 28-10-2025

कल्पना मुर्म्मू
शौधच्छात्रा, साहित्य विभागः,
राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

Correspondence:
कल्पना मुर्म्मू
शौधच्छात्रा, साहित्य विभागः,
राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

भासरूपकेषु वर्णितः सामाजिकोत्सवाः आमोद-प्रमोदश्च

कल्पना मुर्म्मू

कूटशब्दाः – सामाजिकोत्सवः, आमोद-प्रमोदः, क्रीडा, उद्यान-क्रीडा, कन्दुक-क्रीडा, जल-क्रीडा, द्यूत-क्रीडा, सर्प-क्रीडा, शक्रध्वजोत्सवः, विवाहोत्सवः, युद्धोत्सवः।

प्रस्तावना-

भास-नाटकीययुगे सामाजिकोत्सवानां आमोद-प्रमोदानां विशेषमेकं महत्त्वं वर्तते। नाटककारभासमतानुसारम् अनेन आमोद-प्रमोदमाध्यमेन मानवानां मानसिकस्वास्थ्यं सुदृढं भवति। तदर्थं तेन स्वनाटकेषु क्रीडा-आमोद-प्रमोद-उत्सव-विनोदानां विशेषस्थानं दीयते।

मानवाः स्वकीये सांसारिकजीवने निरन्तरकार्यकरणेन बहुपरिश्रान्तं भवति। तत् श्रान्तभावं दूरीकरणाय तथा मानसिकस्वास्थरक्षणाय परमावश्यकमस्ति अयं क्रीडा-विनोद-आमोद-प्रमोदमिति। अनेन क्रीडा-विनोदेन जनाः स्वजीवने शक्तिमर्जयन्ति एवं तत् नुतनार्जितेण शक्तिद्वारा ते पुनः कार्याणि कर्तुं शक्नुवन्ति।

परन्तु दिवारात्रसर्वदा विनोदे संयुक्तमनुष्यः क्रीडाप्रियं न भूत्वा व्यसनासक्तः भवति। अतः यथोचितं क्रीडाविनोदसेवनेन मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासं भवति, कार्य-क्षमता वर्धयति, श्रान्तभावस्य शमनं च भवति। एतेषां आमोद-प्रमोद-उत्सवादिनां योगदानं मानवजीवने अनस्वीकार्यम्।

भासनाटकचक्रे विविधक्रीडा, वनविहारं, जलविहारं, उद्यान-परिभ्रमणं, विनोदं, विविध-गोष्ठी, उत्सवादि प्रचलिताऽऽसीत्।

भासविरचित-नाटकेषु सामाजिकोत्सव-आमोद-प्रमोद-क्रीडा-विनोद विषये यानि तथ्यानि उल्लिखितानि सन्ति तानि अधः प्रकटीयते-

उद्यान-क्रीडा-

व्यक्तेः सुस्वास्थरक्षणाय उद्यानक्रीडायाः भूमिका अनस्वीकार्यमस्ति। उद्यानस्य वृक्षाणां माधुर्यैः, पुष्पाणां सुगन्धित-वायुना तथा हरित-प्रकृतेः मनोरम-वातावरणेन शरीरे एवं मनसि अत्यन्तं सुस्थमानन्दश्च अनुभूयते। अविमारकम् इति नाटके सुखपूर्वक् उद्याने क्रीडायाः निर्देशमस्ति-

> **"ततो गत्वोद्यानं यथासुखमाक्रीड्य निवर्त्तमानायां**
>
> **राजसुतायां दासीदासहसितकथितश्रवण"।**[1]

कन्दुक-क्रीडा-

बहु प्रचलितक्रीडासु अन्यतमाऽस्ति इयं कन्दुकक्रीडा। स्त्री-पुरुष उभयैव इयं क्रीडां क्रीडति। स्त्रीणां मध्ये कन्दुकक्रीडायाः उल्लेखयोग्यं दृष्टान्तमस्ति भासस्य स्वप्नवासवदत्तम्-नाटके। तत्र वासवदत्ता पद्मावती उभयोर्मध्ये कन्दुकक्रीडां दृश्यते। इयं क्रीडा हास-परिहासेन सह विविध प्रक्रियया क्रीडन्ते। नाटकेऽस्मिन् माधवीलता मण्डपे सखीनां मध्ये इयं कन्दुकक्रीडा सुसम्पन्नते-

> **"वासवदत्ता- हला। एष ते कन्दुकः।**
>
> **पद्मावती- आर्ये! भवत्विदानीमेतावत्।**
>
> **वासवदत्ता- हला अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागो**
>
> **परकीयाविव ते हस्तौ संवृत्तौ"।**[2]

जल-क्रीडा-

मनोविनोदनाय अत्यन्तमुपयोगी पन्था भवति जलक्रीडा। सखीभिः सहेयं क्रीडां सम्पाद्यते। प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाटके यज्जलक्रीडाभिलाषिणी वासवदत्ता भद्रवती परिचारक-गात्रसेवकस्य कृते प्रतीक्षां करोति।[3]

द्यूत-क्रीडा-

मनोविनोदनार्थं राजपरिवारस्य जनाः प्रायः द्यूतक्रीडा आयोज्यन्ते। कालक्रमेण ते इयं क्रीडां प्रति व्यसनासक्तः भवन्ति। ते स्वमनसः समस्त- नैतिकता-सत्य-धर्म-दया आदि गुणान् विसर्जयित्वा इयं क्रीडां क्रीडन्ति एवं पराजितात् परं स्वसम्पत्ति-आभूषण-राज्य-मान-स्त्री आदि सर्वं हरन्ति।

यतो हि पञ्चरात्रम् नाटके राजसभायाम् आयोजित द्यूतक्रीडायां पराजितानां पाण्डवानां मानापहरणपूर्वकं बहु अपमानं क्रियते। आचार्य द्रोणेन युधिष्ठिरं द्यूताश्रयवृत्तिर्युधिष्ठिरः[4]इति वचनेन अभिधीयते।

एवं- **यत् पुरा ते सभामध्ये राज्ये माने च घर्षिताः।**
बलात्कारसमर्थैस्तैः किं रोषो धारितस्तदा।[5]

पुनः दूतवाक्यम् नाटकेऽपि दृश्यते यत्-

सत्यधर्मघृणायुक्तो द्यूतविभ्रष्टचेतनः।
करोत्यपाङ्गविक्षेपैः शान्तामर्षं वृकोदरम्।।[6]

अत्र अपमानितं द्रौपदीं दृष्ट्वा भीमः प्रचण्ड क्रोधेन सभास्तम्भं उत्थापयति। एतद् दृष्टाऽपि सत्य-धर्म-दयाद्वारा युक्त द्यूतेन पराजितः युधिष्ठिरः सेङ्गितैः कटाक्षावलोकनैः वृकोदरं शान्तं करोति।

गणिका-

तत्कालीनसमाजे गणिका तथा वेश्याऽपि विनोदनस्य एकं माध्यमं आसीत्। धनिकाः तथा कामातुराः जनाः प्रभूतधनानां विनिमयेन तासाम् उपभोगं कुर्वन्ति स्म।[7]

गीतं-नृत्यञ्च-

अवसरसमये नारी-पुरुषमिलित्वा गीतं नृत्यञ्च कृत्वा दृष्ट्वा वा मनोविनोदनं कुर्वन्ति। बालचरितम् नाटके हल्लीसक-नृत्यस्य उल्लेखं दृश्यते। तत्र स्वामी-दामोदरः गोपकन्यकाभिः सह हल्लीसकं नृत्यं कर्तुं वृन्दावने आगच्छति।[8] अत्यन्तं रुचिकरं सललितञ्चास्ति इदं हल्लीसकं लोकनृत्यमिति-

निर्भत्र्स्य कालियमहं परिविस्फुरन्तं
मूर्धाञ्चितैकचरणश्चलबाहुकेतुः।
भोगे विषोल्बणफणस्य महोरगस्य
हल्लीसकं सललितं रुचिरं वहामि।।[9]

मानवैः वर्षवर्धनोत्सवे एकत्रे मिलित्वा नानाप्रकार-मङ्गलगीतानि गायन्ते नृत्यन्ते चेति पञ्चरात्रम् नाटके प्राप्यते।[10]

सर्पक्रीडा-

तदानीन्तनसमये सर्पाणां क्रीडापि जनानां मनोरञ्जनस्य एकः माध्यमः आसीत्। अहितुण्डिकः विषधरसर्पाणां वशीभूतकरणपूर्वकं क्रीडाप्रदर्शन माध्यमेन मनोविनोदनं कारयति। प्रतिज्ञायौगन्धरायणे अस्य उल्लेखः परिलक्ष्यते यदा गात्रसेवकः तस्य मित्राणां तुलना बन्धनात् मुक्तः कृष्णसर्पेण सह कृतम्।[11] यदा तु क्रीडाप्रदर्शनार्थं मञ्जूषायाः उद्घाटनं भवति तदा क्रुद्धः सर्पः क्रोधेन सस्य फणस्योन्मुक्तनं करोति स्म। एतादृशी उद्धृतिरपि प्रतिज्ञा-यौगन्धरायणे उपलभ्यते।[12]

हास्यरसाभिनयः -

मनोविनोदनाय चित्रविचित्र वेशभूषाधारणपूर्वकं स्वरपरिवर्तनं कृत्वा अभिनयपूर्वकं च जनानां हास्योत्पादनमाध्यमेन धनार्जनं कुर्वता डिण्डिका-नाम् उल्लेखः प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाटके उपलभ्यते।[13]

उत्सवाः -

वत्सरस्य विभिन्न समये आयोजितोत्सव माध्यमेन मानवाः तेषां मनोरञ्जयन्ति। अस्मिन् उत्सवे वहुजनानां एकत्रे समावेशो भवन्ति एवं ते परस्परेण सह मिलित्वा आनन्दं कुर्वन्ति। शक्रध्वजोत्सव-धनुर्महोत्सव-वर्षवर्धनोत्सव-विवाहोत्सव-युद्धोत्सव इत्यादयः उत्सवाः तत्कालीनसमाजे प्रचलिता आसन्। एतेषाम् उत्सवानां परिचयाः अधः निरूप्यन्ते-

शक्रध्वजोत्सवः –

अयमुत्सवं देवराज-इन्द्रस्य कृते आयोज्यते। मध्यमव्यायोगः नाटके उत्सवस्यास्योल्लेखं दृश्यते।[14] एतत्तु इन्द्रदेवस्य सम्मानेन आयोजितः एको धार्मिकः सार्वजनिको-त्सवः आसीत्। समारोहोऽयं भाद्रपदशुक्लपक्षस्य अष्टमी तिथौ आरभ्य द्वादशी तिथिपर्यन्तं पञ्चदिवसात्मकं आसीत्। अस्य उत्सवस्य प्रमुखम् उद्देश्यन्तु इन्द्रदेवस्य सन्तुष्टि माध्यमेन सुवृष्टिः तथा प्रभुत सम्पदस्य प्राप्तिश्चासीत्। अद्यतन होलिकोत्सवेन सह अस्य किञ्चित् सायुज्यं परिलक्ष्यते।

इन्द्रयज्ञोत्सवः –

देवराजेन्द्रस्य नामानुसारेण उत्सवस्यास्य नामकरणं क्रियते। अतः एतदुत्सवं इन्द्रस्यास्ति इति मन्यते। बालचरितम् नाटके उत्सवस्यास्य सङ्केतं प्राप्यते।[15]

वर्षवर्धनोत्सवः –

वर्षवर्धनोत्सवस्य नामान्तरमस्ति जन्ममहोत्सवः। उत्सवोऽयं जन्मकालिकनक्षत्रस्य दिने आयुर्वर्धनायेव क्रियते। अस्मिन् दिने आगताः जनाः सहर्षेण आनन्दं आमोद-प्रमोदञ्च कुर्वन्ति एवं राजा दानार्थं सहस्र-गावः नगरस्य उपवने सज्जीं क्रियते। सर्वे गोपदारकाः गोपदारिकाश्च वस्त्राभूषणेन सज्जयित्वा अस्मिन् उत्सवे भागग्रहणार्थं बहुत्सकेन आगच्छन्ति।[16]

एतस्मिन् मङ्गलोत्सवे गोपबालकाः गोपबालिकाश्च आनन्देन गायन्ति नृत्यन्ति च।[17] एवंरूपेण वर्षवर्धनोत्सवः नाम जन्मोत्सवस्य पालनं साडम्बरेण नृत्य-गीत-वाद-दानादिकरणपूर्वकं तदानीन्तन समयेऽपि परिलक्ष्यते स्म।

धनुर्महोत्सवः –

तत्कालीनयुगे धनुर्मह (धनुर्यज्ञ) इति महोत्सवमन्यतममासीत्। अस्मिन्महोत्सवे राजा प्रधानतः मल्लयुद्धस्यैव आयोजनं क्रियते।

बालचरितम् इति नाटके दृश्यते यत् मथुरायामयं धनुर्महोत्सवं आयोज्यते।[18]

अस्मिन् उत्सवे राजनगरं तथा राजमार्गमत्यन्तं सुन्दररूपेण सुशोभ्यते। राजमहापथं पुष्पमाला अगरुधूपादिसुगन्धितपदार्थानां धूमैः ध्वजा पताकादिद्वारा सुसज्जितं क्रियते।[19]

अस्य महोत्सवस्य प्रधानाङ्गं मल्लयुद्धे आमन्त्रितः मल्लाः अनेक करणसन्धमेवमाबन्धप्रहारैः मल्लयुद्धं कुर्वन्ति।[20] राजा प्रासादमारुह्य अयं मल्लयुद्धं पश्यति-**"यावदहमपि प्रासादमारुह्य चाणूरमुष्टिकयोर्युद्धं पश्यामि"**।[21]

विवाहोत्सवः –

विविधोत्सवेषु विवाहोत्सवमेकं सामाजिकोत्सवः रीतिश्चास्ति। आनन्दमयोत्सवोऽयम् अत्यन्तोल्लासेन आमोद-प्रमोदेन च पाल्यते। स्वप्नवासवदत्तम्-नाटके वत्सराज-उदयनस्य एवं पद्मावत्योः विवाहं दृश्यते।[22]

युद्धोत्सवः –

भासनाटकचक्रस्यान्तर्गत कर्णभारम् नाटकस्य प्रथमाङ्के युद्धम् इत्ययं युद्धोत्सवः नाम्ना अभिधीयते। अस्मिन्नुत्सवे राजानः युद्धस्य वेशभूषा-अस्त्र-शस्त्रद्वारा सज्जयित्वा सारथियुक्तरथेन रणाङ्गने गच्छन्ति। यतो हि कर्ण-भारम्-नाटके उक्तं यत्- **"अये अयमङ्गराजः समरपरिच्छदपरिवृतः शल्यराजेन सह स्वभवनान्निष्क्रम्य इत एवाभिवर्तते। भोः किं न खलु युद्धोत्सवप्रमुखस्य दृष्टपराक्रमस्याभूतपूर्वो हृदयपरितापः"**।[23]

निष्कर्षः –

सामाजिकोत्सव-आमोद-प्रमोद-क्रीडा-विनोद विषये भासनाटकेषु वहुत्र उपलभ्यते। तद्विषये संक्षेपेण मया अस्मिन् लेखे उद्धरणपूर्वकं समुपस्थापितः। यथा- क्रीडासु भासनाटके उद्यान-क्रीडा, कन्दुक-क्रीडा, जल-क्रीडा, द्यूत-क्रीडा, सर्प-क्रीडादीनाम् उल्लेखः प्राप्यते। तथैव उत्सवेषु शक्रध्वजोत्सवः, विवाहोत्सवः, युद्धोत्सवः, वर्षवर्धनोत्सवः, धनुर्महोत्सवादिनाम् उल्लेखः प्राप्यते।

पादटिप्पणी-

1. अवि., अङ्क- 1, पृ.- 10
2. स्व.वा., अङ्क-2, पृ.- 36-37
3. **कः कालोऽहं भर्तृदारिकाया वासवदत्ताया उदके क्रीडितुकामाया भद्रवतीपरिचारकं गात्रसेवकं न प्रेक्षे।** प्र.यौ., अङ्क-4, पृ.- 105
4. **अत्रेदानीं धर्मच्छलेन वञ्चितो द्यूताश्रयवृत्तिर्युधिष्ठिरः।** पञ्चरा., अङ्क-1, पृ.- 36
5. पञ्चरा.- 1/37
6. दूतवा.- 1/8
7. चारु.- 1/17
8. बा.च., अङ्क- 3, पृ.-66
9. तत्रैव- 4/6
10. पञ्चरा., अङ्क- 2, पृ.- 62
11. प्र.यौ., अङ्क- 4, पृ.- 110
12. प्र.यौ.- 4/13
13. प्र.यौ., अङ्क- 3, पृ.- 72
14. म.व्या.- 1/47
15. बा.च., अङ्क- 1, पृ.- 20
16. तत्रैव, अङ्क- 2, पृ.- 60
17. तत्रैव, अङ्क- 2, पृ.- 61-62
18. बा.च., अङ्क- 4, पृ.- 95
19. बा.च., अङ्क-5, पृ.- 98-99
20. तत्रैव, अङ्क- 5, पृ.- 103
21. तत्रैव, अङ्क-5, पृ.- 101
22. स्व.वा., अङ्क- 3, पृ.- 44
23. कर्ण.भा., पृ.- 7

सन्दर्भ ग्रन्थसूची-

❖ भासनाटकचक्रम्, प्रधान-सम्पादकः डॉ.सुधाकर मालवीयः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
❖ कर्णभारम्, व्याख्याकारः श्री वैद्यनाथ झा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2017
❖ चारुदत्तम्, व्याख्याकारः पण्डित परमेश्वरदीन पाण्डेयः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2011
❖ दूतवाक्यम्, सम्पादको व्याख्याकारश्च डॉ. सुधाकर मालवीयः, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 1987
❖ पञ्चरात्रम्, व्याख्याकारः डॉ. जगदीशचन्द्र मिश्रः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2015
❖ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, व्याख्याकारः पण्डित वैद्यनाथ झा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2011
❖ बालचरितम्, व्याख्याकारः पण्डित रामनाथत्रिपाठी शास्त्री, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 1979
❖ स्वप्नवासवदत्तम्, व्याख्याकारः डॉ. बालगोविन्द झा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2017

सङ्केताक्षरसूची-

अवि. - अविमारकम्
कर्णभा.- कर्णभारम्
चारु. - चारुदत्तम्
पञ्चरा. - पञ्चरात्रम्
प्र.यौ. - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
दू.वा. - दूतवाक्यम्
बा.च. - बालचरितम्
म.व्या.- मध्यमव्यायोगः
स्व.वा.- स्वप्नवासवदत्तम्